

УДК 069:94(477.46-22Суботів):[82-6:908-051] (045)

[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-2\(20\)-1568-1585](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-2(20)-1568-1585)

Лазуренко Валентин Миколайович доктор історичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, професор кафедри історії та права, Черкаський державний технологічний університет, бульвар Шевченка, 460, м. Черкаси, тел.: (067) 358-75-65, <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

ІСТОРІЯ СУБОТІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ У ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ ВИДАТНИХ КРАЄЗНАВЦІВ ЧЕРКАЩИНИ

Анотація. У статті вперше опубліковано листи видатного представника регіонаознавчих студій – Валентина Павловича Арутіна, дослідника с. Суботів на Чигиринщині до Михайла Федоровича Пономаренка – фундатора краєзнавства із Золотоніщини, які містять відомості про створення історико-етнографічного комплексу у с. Суботів. Наукова новизна даного дослідження обумовлена, тим що наразі в сучасній українській історіографії не здійснювалося фундаментальне вивчення епістолярної спадщини В. П. Арутіна та М. Ф. Пономаренка. Таким чином, дане листування, дозволить розв’язати проблему розширення джерельної бази дослідження біографії даних інтелектуалів. Разом з тим, листування відображає особистісні взаємини краєзнавців. З’ясовано, що В. П. Арутін був організатором і керівником Суботівського етнографічного комплексу. Визначено, що М. Ф. Пономаренко, консультував В. П. Арутіна стосовно планування музейних експозицій даного комплексу. Той в свою чергу допомагав М. Ф. Пономаренку з дослідженнями топонімії м. Черкаси. Беручи за основу короткий огляд архівних матеріалів зібраних краєзнавцем М. Ф. Пономаренком з фонду (5428) Державного архіву Черкаської області в даній публікації висвітлено документи, які доповнять життєписи дослідників. В процесі аналізу даної кореспонденції з’ясовано, що М. Ф. Пономаренко брав участь в археологічній експедиції «Холодний Яр», займався дослідженнями біографії льотчика-гастелівця О. Романенка та активно публікував краєзнавчі статті про історію Суботова в регіональній періодичній пресі. Разом з тим, листи містять відомості про домашню бібліотеку краєзнавця, більша частина якої була втрачена після його смерті. Публікація такої кореспонденції дозволяє

дізнатися більше про музейне будівництво на Чигиринщині у 1980-х рр. У процесі опрацювання теми використано біографічний та хронологічний методи історичного дослідження і загальнонауковий метод системного аналізу. Також було застосовано археографічний метод джерелознавчого дослідження.

Ключові слова: М.Ф. Пономаренко, історико-краєзнавчі дослідження, музеї, топонім іншомовного походження, археологічні розвідки, «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська обл».

Lazurenko Valentin Mykolayovych Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Professor at the Department of History and Law, Cherkasy State Technological University, Shevchenko Boulevard, 460, Cherkasy, tel: (067) 358-75-65, <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

THE HISTORY OF THE SUBOTIV HISTORICAL MUSEUM IN THE EPISTOLARY HERITAGE OF PROMINENT LOCAL HISTORIANS OF CHERKASY REGION

Abstract. The article is the first to publish letters from a prominent representative of regional studies – Valentyn P. Arutin, a researcher of Subotiv village in Chyhyryn district, to Mykhailo F. Ponomarenko, the founder of local history from Zolotonosha district, which contain information about the creation of a historical and ethnographic complex in Subotiv village. The scientific novelty of this study is due to the fact that so far in modern Ukrainian historiography there has been no fundamental study of the epistolary heritage of V. P. Arutin and M. F. Ponomarenko. Thus, this correspondence will allow to solve the problem of expanding the source base for the study of the biography of these intellectuals. At the same time, the correspondence reflects the personal relationships of local historians. It was found that V. P. Arutin was the organizer and head of the Subotiv ethnographic complex. It was determined that M. F. Ponomarenko consulted V. P. Arutin regarding the planning of the museum expositions of this complex. He, in turn, helped M.F. Ponomarenko with studies of the toponymy of the city of Cherkasy. Based on a brief review of archival materials collected by local historian M. F. Ponomarenko from the fund (5428) of the State Archive of the Cherkasy Region, this publication highlights documents that will complement the biographies of researchers. In the process of analyzing this correspondence, it was found that M.F. Ponomarenko participated in the Kholodny Yar archaeological expedition, researched the

biography of the Gastel pilot O. Romanenko, and actively published local history articles about the history of Subotov in the regional periodical press. At the same time, the letters contain information about the local historian's home library, most of which was lost after his death. The publication of this correspondence allows you to learn more about museum construction in the Chigyrin region in the 1980s. In the process of working on the topic, biographical and chronological methods of historical research and the general scientific method of system analysis were used. The archeographic method of source research was also applied.

Keywords: M.F. Ponomarenko, historical and local studies, museums, toponyms of foreign language origin, archaeological explorations, «History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Cherkasy region».

Постановка проблеми. Проголошення незалежності України стало важливим поштовхом у зростанні інтересу держави до питань краєзнавчої, пам'яткоохоронної та музейної діяльності. Насамперед це передбачає вивчення багатого досвіду краєзнавців попередніх поколінь. В даному контексті значна увага надається публікації приватних листів дослідників регіональної історії. Одними із яскравих представників регіонознавчих студій є фундатор краєзнавчого руху Черкащини – Михайло Федорович Пономаренко (1920–2010) та краєзнавець з Чигиринщини – Арутін Валентин Павлович (1941–2007).

Аналіз останніх досліджень і публікацій В сучасній історіографії дослідження краєзнавчої та наукової біографії М. Ф. Пономаренка та В. П. Арутіна набули лише часткового висвітлення. Так, у нарисах Мельниченка М. [4], Трохименка В. [6] та Хоменка В. [8] висвітлюється лише загальна інформація про життєвий та творчий шлях М. Ф. Пономаренка. Натомість біографія В. П. Арутіна обмежена короткою біографічною довідкою у праці Пономаренка М. [5] та частково окреслено у статті Трощинської О. [7]. Таким чином, актуальність даного дослідження є безсумнівною.

Мета статті полягає в уведенні в науковий обіг нових документів, які розширяють джерельну базу дослідження біографій краєзнавців М. Ф. Пономаренка та В.П. Арутіна.

Виклад основного матеріалу. Валентин Павлович Арутін народився на Кіровоградщині, по закінченню школи отримав спеціальність «ливарник-формувальник». У 1968 р. закінчив Верхньохортицьке педагогічне училище, отримавши спеціальність «учитель праці». Працював у школах Кіровоградщини та Черкащини. У 1976 р. переїхав на постійне місце проживання до Чигирини та почав працювати у

Чигиринському історико-краєзнавчому музеї. Трохи згодом очолив Суботівський історичний музей, що на той час розміщувався в Іллінській церкві Богдана Хмельницького. Саме в цей період Валентин Павлович по-справжньому захопився краєзнавством. Окрім збору та вивчення легенд та переказів Суботова, він здійснював постійні розвідки на археологічних пам'ятках Суботова та околиць, а також у селах Вершаці, Іванівка, Кудашеве, Матвіївка та ін. Матеріали своїх розвідок краєзнавець передав до Чигиринського історико-краєзнавчого музею та до Черкаського обласного краєзнавчого музею [1].

З 1989 р. В. П. Арутін працював на посаді екскурсовода у державному історико-культурному заповіднику «Чигирин», згодом обійняв посаду молодшого наукового співробітника. У 1989–1994 рр. Валентин Павлович брав участь у широкомасштабних археологічних дослідженнях Чигирини, які проводилися інститутом археології АН України та Київським філіалом науково-дослідного інституту теорії містобудування й архітектури. В різні роки дослідженнями керували: П. Горішний, М. Кучера, В. Клочко, Ю. Павленко, С. Кілессо. У 1990 р. В. П. Арутін очолював групу археологів, які проводили розкопки на території Нижнього міста. Для закладки шурфів було обрано майданчик під Замковою горою, неподалік від будинку колишньої в'язниці. Метою розкопок були пошуки залишків старовинної церкви та інших споруд часів Богдана Хмельницького. За припущеннями П. А. Горішнього та А. І. Перепелиці, відкриті В. П. Арутіним фундаменти могли бути залишками Свято-Преображенської церкви – однієї з найдавніших церков міста, існування якої зафіксоване у літературних та зображувальних джерелах XVII ст.: літописі Самійла Величка 1677 р., на плані Чигирини Шарля Нуантеля 1677 р. та на плані Чигирини Патріка Гордона 1678 р. та ін. Адже згідно із християнськими канонами, біля кожної сакральної споруди завжди розміщувався цвинтар, де проводились поховання священників та членів їхніх родин. Працюючи у заповіднику, Валентин Павлович продовжував збирати нові краєзнавчі матеріали. Зокрема, при безпосередній участі краєзнавця було створено музей «Визволення Чигирини від німецько-фашистських загарбників», що розмістився у Чигиринській ЗОШ №2 (нині Чигиринський ліцей №2) [1].

Фундатор історичного краєзнавства Черкащини – Михайло Федорович Пономаренко народився 28 жовтня 1920 р. у с. Підставки, Золотоніського повіту, Кременчуцької губернії (нині – Золотоніський район, Черкаської області), у вчительській сім'ї. Після закінчення Горобіївської семирічної школи з 1935 р. навчався в Золотоніському педагогічному училищі. У період 1938–1940 рр. працював вчителем на

Золотоніщині. Впродовж 1940 – 1946 рр. – перебував у лавах Червоної Армії, учасник Другої світової війни. У 1946 р. він закінчив Черкаський педагогічний інститут за спеціальністю «українська мова та література», а 1954 р. факультет французької мови Київського інституту іноземних мов. Працював учителем іноземних мов у м. Золотоноша (Черкаська обл.) до 1977 р. [3; арк. 7, 36].

Паралельно педагогічній діяльності М.Ф. Пономаренко долучився до краєзнавчого руху. В 1946 р. він створив пришкільний гурток юних краєзнавців, в 1947 р. – краєзнавче товариство «Слідопит», 1954 р. – клуб інтернаціональної дружби «Глобус». У 1958–1959 рр. при Золотоніській школі №4 організував спочатку краєзнавчий гурток, а згодом – краєзнавчий музей [3, арк. 7]. Брав участь у написанні енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область», є співавтором нарису «Суботів» (1972), за що був нагороджений звання «Заслужений учитель УРСР». М. Ф. Пономаренко був членом правління Всеукраїнської спілки краєзнавців та редакційної ради часопису «Краєзнавець», редагував видання «Краєзнавець Черкащини». Лауреат премії імені В. Антоновича та перший лауреат обласної премії імені М. Максимовича (1994). 1 січня 2010 р. М. Ф. Пономаренко помер в Золотоноші на 90-му році життя [8, с. 17-18].

При детальному аналізі матеріалів особового фонду М.Ф. Пономаренка (Ф.Р.–5428), що зберігається в Державному архіві Черкаської області, було виявлено 13 листів краєзнавця В.П. Арутіна за 1980-1988 рр. У кореспонденції обговорюються переважно питання музейної діяльності В. П. Арутіна, створення історико-етнографічного комплексу в с. Суботіві. Відчувається його глибока повага до особистості М.Ф. Пономаренка та захоплення його діяльністю. Дані листи несуть цінну інформацію, про особисту бібліотеку Михайла Федоровича, частина якої була безслідно втрачена після його смерті. Листи віддзеркалюють дружні та довірливі стосунки, які склалися між дослідниками-регіонознавцями. Про це свідчить інформація інтимного характеру, що стосується сімейних проблем, дітей та захворювань, якою ділився В. П. Арутін з М. Ф. Пономаренком. Оскільки, дані відомості безпосередньо не стосуються краєзнавчої теми, при публікації цю частину листів було пропущено. В опублікованих матеріалах немає виправлень з орфографії, пунктуації, фонетики та морфології.

Висновки. Отже, вивчення епістолярної спадщини чигиринського краєзнавця В.П. Арутіна та золотоніського краєзнавця М.Ф. Пономаренка допоможе пролити світло на повсякденне життя радянської інтелігенції у 1980-х рр. та доповнить історію створення Суботівського історичного музею.

***

**Лист В.П. Арутіна до М.Ф. Пономаренка
№1**

08.03.80.

Добрий день Михайло Федорович!

Після нашої зустрічі я приїхавши в Суботів знову пірнув в буденні заботи. Роблю музей народного побуту. Хочу ще дістати воза чумацького, яким в Крим по сіль їздили і поставити його в дворі біля хати. Та поки що дістав тільки колеса з здоровенними дерев'яними втулками які крутилися накрутилися на дерев'яних осях, дістав і мазницю чумацьку для мазання осей. Але мені найбільше повезло в тому що знайшов мережане чумацьке ярмо для волів. Про такі ярма ще чумаки співали мандруючи українськими степами. Ще потрібні два довбані вулики. Коли зроблю, це приїду в Золотоношу візьму вас на цього воза тай почумакуємо по Україні співаючи «Ой воли мої половії, проходив я з вами роки молодії».

Михайло Федорович, пишіть як у Вас справи. Що нового цікавого знайшли при поході минулого літа що нового цікавого знайшли ви при поході минулого літа. Напишіть мені про полон Михайла Хмельницького. Ще ви говорили що розповісте про археологічні залишки давніх поселень на території Суботова.

Пишіть коли приїдете в Суботів. А на щот чумакування ми з вами обов'язково по чумакуємо по історичних місцях. Я тільки трохи закінчу будувати будинок і помандруємо.

До побачення.

Пишіть.

Валентин.

(ДАЧО. Ф.Р.–5428. Оп. 1. Спр.49. Арк.11.)

**Лист В.П. Арутіна до М.Ф. Пономаренка
№2**

24.7.80.

Добрий день шановне Золотоніське козацтво!

Михайло Федорович одержав від Вас газету про героя льотчика. Вдячний Вам за увагу. Одночасно вибачаюсь що затримався з відповіддю на Ваш лист. Закрутився я з роботою. Дньом [Так в тексті] в музеї, а після роботи на стройкі бо ще й досі не закінчив будувати хату. Все так уже надоїло, хотілось би кинути все і відпочити, та немає на це часу. Музей народного побуту я вже закінчив. Тепер в Суботові два

музеї. Зараз оце думаю зробити ще один музей етнографії. Козацьку хату 17 ст. [Так в тексті]. Хату хочу зробити з старовинним ганком з вузькими вікнами застікленні круглими різнокольоровими стеклами. В хаті на стінах шаблі, рушниці, пістолі, спис. На полках срібляні та позолочені кубки, тарілки чарки миски та інша посуда і так далі. Яка ваша думка на щот цього. Хочу з Вами порадитись. Михайло Федорович, подивіться чи немає у Вас картинок козацького посуду, срібляних і позолочених кубків та чарок. Можливо Ви зустрічали малюнки столів 17 ст. то напишіть мені. Дуже добре було б побачити їх форму. Ще мені потрібна картинка лука з стрілами. Михайло Федорович, пишіть про себе. Пишіть коли приїдете в Суботів? Ви обіцяли приїхати літом. Я думаю що Ви все-таки виберете час і приїдете.

З повагою до Вас

Арутін.

Пишіть чекаю.

(ДАЧО. Ф.Р.–5428. Оп. 1. Спр.49. Арк.13.)

*Лист В.П. Арутіна до М.Ф. Пономаренка
№3*

06.11.80.

Добрий день, Михайло Федорович!

Одержав від Вас книги. Безмежно вдячний вам за допомогу.

Прочитав вашу книгу Золотоноша. В ній вкладений величезний фактичний матеріал. Якби за кожне місто і село була написана така книга історія України станом на 90% багатшою, цікавішою і ціннішою. Та на жаль за цю справу ніхто не хоче братися. За історіє Суботова я взявся, але я не впевнений, що вона коли-небудь буде надрукована. Я думаю, що весною ми з вами її обговоримо.

Михайло Федорович, для нового музею козацька садиба я вже зробив 6 срібляних дзбанів і 6 золотих чарок. Для їх виготовлення я примінив сплави кольорових металів які на вигляд майже зовсім не відрізняються від золота та срібла. Тепер стало питання про керамічний посуд. З книги «Українське радянське народне мистецтво» Бутника можна використати баклагги та плесканець вони подібні до баклаг 16-17 ст. Але що робити з мисками? Який був на них орнамент? Павло Алепський пише що глиняні миски у козаків були розмальовані. Я передивився кучу книг але знайшов тільки глечик 16 ст. Його фото вмістив Сікорський в своїй книзі «На землі Переяславській». Пошуки продовжую і надіюсь що це питання я якось вирішу. Під потолком між полками з посудом [текст закреслено] потрібно буде почепити голови

козулі з рогами та голову дикого кабана з кликами. А нижче зброю. Голова козулі з рогами уже є, а кабана ще не дістав. Трудна справа буде із виготовленням кахлів для обкладення печей. Оце така справа.

Надгробну плиту Тимоша Хмельницького я думаю установити біля сільського клубу на тому місці де стояла Михайлівська церква, в якій він був похований. На могилі виб'ю такий напис.

Здѣ опочиваєть рабѣ Божій

Тимофей Хмельницький.

Преставився року 1653 місяця сентября
дня 7.

Действительно и по истине онъ былъ доблестный муж, о каком мы не читали в истории, которая не представляет ни одного подобного примера мужества и силы.

Михайло Федорович, а яка ваша думка про цей напис?

До того плану для музею «Селянська садиба» я зробив таку папку.

Тематико-експозиційний план музею народної архітектури та побуту села Суботова «Селянська садиба другої половини ХІХ століття».

1. Архітектура Суботова.
2. Настінні розписи.
3. Кераміка Суботова.
4. Різьба по дереву.
5. Лозоплетіння.
6. Вишивка.
7. Ткацтво.
8. Столярне ремесло.
9. Сапожницьке ремесло.
10. Бджільництво.

Михайло Федорович, а така посудина як куманці до якого століття вони відносяться до 20 чи до 18? Вони схожі на древні, але датуються 1937 роком з написом школа народних майстрів 1937 рік. Але це може бути і відгук далекого минулого так само як і баклаги робились і в 16-17 ст. і виготовляються в 20 ст.

Напишіть свою думку.

Михайло Федорович, пишіть про себе. Чи робите ви зараз в музеї чи ні. І взагалі пишіть про себе бо ви так і не написали мені листа.

До побачення.

З повагою до Вас Валентин.

Ще раз дякую за допомогу книгами. З щирими почуттями до Вас Валентин [текст було написано автором на полях листа]

(ДАЧО. Ф.Р.–5428. Оп. 1. Спр.49. Арк.14.)

*Лист В.П. Арутіна до М.Ф. Пономаренка
№4*

26.04.81.

Добрий день Михайло Федорович!

Дякую за цінні поради і за увагу до мене.

[...]*² На щот назви «Черкаси» то в мене десь був матеріал я найду і напишу Вам. Оце дістав в етнографічний музей червоний шерстяний пояс із китицями на кінцях. Довжина його 3 м., а ширина 36 см. Дістав ще третю свиту 19 ст. і овечу високу шапку. З жіночого вбрання дістав вишиту домоткану сорочку, кофту з червоної шерсті обшиту чорним бархатом. Дістав і трохи посуду. Етнографічний музей уже повністю укомплектований. Нема вже де ні чіпляти ні ставити бо чіпляв всі стіни і заставив усю підлогу, столи та скрині і т.д. Тепер думаю якби вдалось зробити козацьку хату і корчму. Товариство охорони пам'ятників обіцяє виділити на це гроші і я їх з нетерпінням жду. Михайло Федорович, пишійть як ви себе почуваете. Вітаємо Вас і Вашу родину з 1 травня, бажаємо [текст листа обривається].

(ДАЧО. Ф.Р.–5428. Оп. 1. Спр.49. Арк.16.)

*Лист В.П. Арутіна до М.Ф. Пономаренка
№5*

02.09.81.

Добрий день, Михайло Федорович!

Я так давно писав Вам, що вже аж скучив за Вами і вирішив оце сісти і написати Вам листа. [...] *³ За ту хату, що я хочу робити в ній музей «Козацьку хату» я вже з колгоспом договорився. Обіцяли купити, а все тягнуть і тягнуть і до цих пір ще не купили. Надіюсь що скоро все-таки куплять і я розпочну роботу. Зараз оце роблю проекти козацьких могил. Хочу за цією хатою в кінці городу зробити козацьке кладовище з надгробними спорудами та написами.

Малюнків мисок, чарок, кубків та іншої посуду 17 ст. в бібліотеках Чигирина і Черкас немає, а по МБА не вислали. Трохи повезло мені нащот кахелів. Форму кахеля 17 ст. уже розпочали робити. А от з посудом тяжко нема малюнків. Вдалося зробити гетьманську булаву.

Оце такі справи.

² "Пропущено частину листа В.П. Арутіна до М.Ф. Пономаренка".

³ "Пропущено частину листа В. Арутіна до М.Пономаренка".

Михайло Федорович, пишеть як Ваше здоров'я, чим зараз займаєтеся? Яку тему Ви опрацюєте для експедиції «Холодний Яр»?

Дуже хотів би приїхати до Вас, але немає можливості. А так би хотілось побачитись, поговорити і поблукати по історичних місцях Золотоноші. Надіюсь що все-таки зустрінємось.

До побачення.

Привіт Вам від Надії і Валери. А скоро як навчитися говорити, бо він ще тільки навчився плакати, буде передавати привіт і Олег.

Да я й забув. Біля криниць діти знайшли чудовий експонат медальйон 1830 р. Зараз він в музеї висить в селянській хаті.

Валентин

(ДАЧО. Ф.Р.–5428. Оп. 1. Спр.49. Арк.17-18.)

*Лист В.П. Арутіна до М.Ф. Пономаренка
№6*

[1980]

Добрий день, Михайло Федорович!

Вже давно ми з вами не говорили в листах. Життя моє по-старому. Крутюся в музеї. Працюю над створенням нового. Хочу зробити козацьку хату, корчму та школу 17 ст. На козацьку хату, корчму та школу вже заказав вікна, двері, столи, мисники трикутні. [...] ⁴ На воротах стоятимуть дві залізні або мідні гармати, як було в козацьких садибах. Гармати я вже також замовив і мідні і залізні. А в дворі стоятиме козацький віз а в глибині двору козацька чайка з щоглою та парусом. На щоглі розвиватиметься на вітрі козацьке знамя (прапор). Чайка озброєна по бортах гарматами.

На це літо хочу установити і меморіальні плити на козацькому майдані та городищі. Висилаю Вам фотокарточки написів плит. Хочу з Вами порадитися чи можна ставити ці плити з вибитими написами чи може вибити інші на зворотній стороні. На плиті що на козацькому майдані вибито «На цьому місці під час визвольної війни 1648-1654 років збиралися козацькі ради». А правильніше буде як ми з Вами говорили «збиралася козацька рада». Напишіть чи можна оставити цю напис чи вибивати нову. Вибивати звичайно дуже тяжко. Якщо це незначна помилка [текст закреслено] і якщо так тоже пишуть то я думаю що можна так залишити. Одним словом порадьте що робити бо більше друкують «збиралася козацька рада». На тому камені що на городищі вибито «На цьому місці було багат шарове городище кінця бронзового і

⁴ "Пропущено частину листа В.Арутіна до М. Пономаренка".

раннього залізного віку». А потрібно «Багатошарове городище кінця бронзового і раннього залізного віку». Фраза «На цьому місці було» [текст було підкреслено автором] лишня. То як ви порадите може на залишити цей напис що вже зроблений чи вибивати новий??

Михайло Федорович, пишть чим ви зараз займаєтесь, як Ваше здоров'я? [...]»⁵ Валера і Надя передають Вам привіт. Хотілось би з Вами зустрітися, посидіти, поговорити. Пишть про себе.

До побачення.

Валентин

(ДАЧО. Ф.Р.–5428. Оп. 1. Спр.49. Арк.19-20.)

*Лист В.П. Аругіна до М.Ф. Пономаренка
№7*

[1980-1981]

Добрий день Михайло Федорович!

Оце одержав від золотоношського козака листа. Обіцяє в травні-червні приїхати в гетьманську резиденцію. Що ж викотим бочку сторічного вина та й почнемо знищувати його власними шлунками, вдячно згадуючи славних предків. А потім сядемо на оборонному валу замка біля козацької гармати та й заспіваємо «Ой ти хмелю, хмелю зелененький».

Михайло Федорович, я збираю що тільки трапляється. Але на жаль його вже дуже мало залишилося. Напитав оце вулик дуплянку. Думаю біля тієї хати музею установити два вулики-дуплянки, вершу та риболовну сітку, а ще краще було б положити у дворі і перевернуту рибацьку лотку. Планую ще й посадити біля ліси хміль щоб вився по тину.

А ще я думаю організувати для учнів авіаційний гурток. Вони будуть вивчати устрій літака та героїчні подвиги льотчиків. Михайло Федорович надішліть мені фото льотчика і Золотоноші який повторив подвиг Гастело. Я закажу щоб намалювали його портрет для гуртка. І ще вишть його біографію. У Вас в музеї про нього є багато даних. Я шукаю про ветеранів війни треба якнайбільше розповідати учням щоб вони краще цінили життя і людей які в безмежних муках його відстоювали. Той матеріал про Михайла Хмельницького та Богдана, про їх перебування в полоні я не можу прочитати бо цієї літератури у нас в бібліотеці немає.

⁵ Пропущено частину листа В.Аругіна до М. Пономаренка".

Михайло Федорович, пишіть про себе. Чи видужала ваша мати? Як ваше особисте здоров'я?
Чи не гнеться ще козацька сила? Чи ще є порох в порохівницях?
З повагою до Вас.

Валентин
(ДАЧО. Ф.Р.–5428. Оп. 1. Спр.49. Арк.21-22.)

*Лист В.П. Арутіна до М.Ф. Пономаренка
№8*

[1980-1981]

Добрий день Михайло Федорович!

Одержав Вашого листа. Дякую за цінні, своєчасні поради. Ви завжди добрим словом підтримуєте мене в самий потрібний момент. Я дуже жалкую, що Ви так далеко живете від мене, і я не маю змоги завжди поговорити з Вами живим словом.

Я по старому посилено готуюся до відкриття козацької хати. Оце дістав кілька коров'ячих рогів. Буду робити табашницю або порохівницю. Працюю і над козацькою шаблею. Цікаво чи вийде все що задумав? Книжки «Народна кераміка Середнього Придніпров'я» ще не дістав бо її немає ні в Суботівській ні в Чигиринській бібліотеці. Я заказав по МБА можливо вишлють на бібліотеку. Оце отримав міста від кандидата історичних наук листа Г. Сизоненко. Пам'ятаєте вона опублікувала наукову статтю «Назва і вік Черкас» в цій статті написано що Черкаси побудовані 1032 р. тобто місту 948 років. Вона прочитала статтю М. Золотоніського «Твоя слава, Суботіве» просить мене дати їй адресу М. Золотоніського щоб подякувати автору за хорошу статтю. Я вирішив порадитися з Вами, чи Ви дозволите мені дати їй адресу чи ні. Напишіть мені свою думку. [...]»⁶

Михайло Федорович, на території Чигирини та Суботова часто трапляються предмети скіфського походження. Такий самий ніж з металевою ручкою як я Вам показував діти принесли в Чигиринський музей. Все це свідчить що на цій території процвітала культура древніх народів.

Влітку коли приїдете до мене поїдемо на городище 9 ст. що знаходиться в 3 км від музею. воно складається з укріпленого городка площею 0,5 га та прилеглого до нього поселення площею 1,5 га. На ньому археолог Тереножкін знайшов біметалічний меч. Цікаво що вони відкопали на території поселення кілька напівземлянок. Вони

⁶ Пропущено частину листа В.Арутіна до М. Пономаренка".

залишилися відкопаними, заросли травою. Їх можна відремонтувати, бо в них були дерев'яні стіни. А це не так тяжко. В центрі такої напівземлянки зробити вогнище, установити горщики того часу. По під стінами зробити нари для спання покриті шкурами, [текст закреслено] прикріпити бронзовий спис з древком на стіні (в мене він є), а біля вогнища положити кілька кісток крупних тварин і металевий кинджал (він у мене тоже є в музеї). А біля вогнища установити дві сидячі скульптури скіфів та кіммерійців та скульптуру дитини. Це я висловив свою думку в кількох словах. Ви мене зрозумієте з півслова. Яка Ваша думка?

Пишіть про себе.

До побачення.

Валентин

(ДАЧО. Ф.Р.–5428. Оп. 1. Спр.49. Арк.23-24.)

Лист В.П. Арутіна до М.Ф. Пономаренка

№9

28.12.83

Добрий день Михайло Федорович!

Перш за все вітаю Вас і дружину з Новим роком і бажаю всього найкращого в житті.

Михайло Федорович, на кінець родилася козацька хата. Родилася в страшних муках родилась без лікаря і навіть без фельдшера. Хата дерев'яна під очеретяним дахом з невеликими віконцями з круглими шибками. Хата на дві половини. По одну сторону сіней світлиця, а по другу кімната де постійно живе козацька сім'я. З меблі у цій кімнаті є піл для спання, лави під стінами, скриня на покутті під іконою. Біля печі колиска прикріплена до сволака. В світлиці по-під стінами лави а в парадному куті поставимо стіл. Оце закінчив основні роботи по ремонту хати. Залишилося ще попідмазувати місцями стіни та полагодити очеретяний дах, а тоді вже занесу експонати (одяг, взуття – червоні чоботи, червоні шаровари, вишиті чоловічі і жіночі сорочки, свиту, рушники з домотканого товстого полотна).

Зброю – шаблі, списи, гармату та інше все це в мене вже приготовлено. І як тільки хата буде помазана відразу все почіпляю. Зараз працюю над створенням і четвертого музею. Це буде хата гончаря. Роботи стільки що не сказати. Оце такі мої справи. Хату будувати я закінчив і живу вже в своїй хаті в Чигирині. А на роботу їжджу кожен день в Суботів.

Як тільки після мазки почіпляю експонати в козацькій хаті я відразу ж напишу Вам. Я вже за Вами скучив. І хотілось би зустрітися.

Думаю що добре це буде зробити влітку по теплу. Тож чекаю Вас в гості. [...]»⁷ Ще раз вітаю Вас з Новим роком.

До побачення.

Валентин

(ДАЧО. Ф.Р.–5428. Оп. 1. Спр.49. Арк.25-26.)

*Лист В.П. Арутіна до М.Ф. Пономаренка
№10*

27.07.84

Добрий день Михайло Федорович!

Михайло Федорович я вже закінчив робити в Суботові етнографічний комплекс. Тепер в Суботові п'ять музеїв етнографії під відкритим небом. Перший це музей в Ілльїнській церкві – будові 17 ст., її доповнює замчище Б. Хмельницького на оборонних валах якого я встановив з усіх сторін гармати, а на дворищі величезну кам'яну плиту з написом «Садиба гетьмана України видатного державного діяча і полководця Богдана Хмельницького». Дальші зробив музей «Козацьку садибу другої половини 18 ст.». Хата під соломою з широкими призьбами та маленькими вікнами з круглими шибками. Хата має кахельну піч. На стінах списи, меч, шабля, порохівниця, голови дикого кабана, козулі і т.д. На воротах стоять козацькі гармати. Поряд з козацькою хатою «Хата шевця першої половини 19 ст.», «корчма» і п'ятий музей це «Селянська садиба початку 20 ст.». Таким чином суботівський етнографічний музей-хутір показує 17, 18, 19 і 20 століття. Кожен музей несе певну нагрузку розкриваючи перед глядачем етнографію свого століття.

Михайло Федорович, приїжджайте до мене в гості. Побудете в мене і подивитесь музей. Багато про що поговоримо.

Чекаю Вас в гості.

Валентин.

Приїжджайте жду

(ДАЧО. Ф.Р.–5428. Оп. 1. Спр.49. Арк.29.)

*Лист В.П. Арутіна до М.Ф. Пономаренка
№11*

[1986]

Добрий день Михайло Федорович!

⁷ Пропущено частину листа В.Арутіна до М. Пономаренка».

Перш за все вітаємо Вас з всі ми з 1 травня та святом Перемоги і бажаємо всього найкращого в житті, а особливо здоров'я.

Бо я оце вже місяць хворію болить горло і голова, а як больний то нічого не миле. Ви пишете що тоже хворієте, напевно ще минуле дає про себе знати, бо ніщо не проходить безслідно.

Думаю що як підлічетися то приїдете до нас в гості тоді про все поговоримо, а поговорити буде про що той подивимося ті музеї що я зробив в Суботові. Після мого виїзду з Суботова музей почав занепадати.

Зараз в Чигирині я все починаю робити з нуля. вже написав план створення чигиринського музею і віддав художникам. Художники почнуть працювати над експозиціями на початку червня. Зараз підготовляю портрети, картини. Вже рисується портрети Литвиненка і Романенка які повторили подвиг Гастело. Вони будуть установлені поряд. Знайшов і речі Литвиненка гітару, чемодан, диван та інше письма та фото. Цікаво те що сім'я Романенка і сім'я Литвиненка були знайомі між собою і переписувалися листами. Ви пишете що у мене в ваші книги. Так у мене є ваші книги це «Українське радянське народне мистецтво», «Пам'ятники московської деловой письменности», «Історія та культура черняхівських племен». Ці книги Ви мені подарували з написом «Валентинові Арутіну Михайло Пономаренко. Золотоноша. 1-Х 80». Якщо Ви вирішили їх забрати обратно то напишіть мені і я їх Вам поверну.

Я бережу їх як пам'ять про Вас. І чесно говоря вони для мене живі і дорогі як і Ви. Вас мені часто не хватає.

Живемо ми по старому. Надя робе на хлібзаводі. Валера ходить в третій клас, а після школи навчається в музичній школі грає на скрипці, Олег ходє в садок. Оце такі наші справи. Не був я в відпустку ще за 1983-84-85 роки все нема коли за музеєм. Думаю в кінці травня піти в відпустку. Михайло Федорович пишть як Ваші справи. Привіт дружині. Допобачення.

*Михайло Федорович чи збереглися у Вас фрагменти кераміки яку ви накупали на правому березі Дніпра. Ви колись хотіли передати мені в музей для експозиції? [текст написано в кінці листа]

(ДАЧО. Ф.Р.–5428. Оп. 1. Спр.49. Арк.29-30.)

*Лист В.П. Арутіна до М.Ф. Пономаренка
№12*

[1988]

Добрий день Михайло Федорович!

Перш за все вітаю Вас і Вашу родину з святом Перемоги. Бажаю щастя, здоров'я, радості. Хай усі Ваші мрії збуваються.

Михайло Федорович висилаю Вам те що обіцяв за назву Черкаси.

«... Черкасам 948 років. Звідки ж пішла назва Черкаси? В літописах це слово вперше згадується в 1054 році. літописці черкасами називали воїнів кінноти, які служили київським князям. В 965-966 роках київський князь Святослав Ігоревич після переможеного походу на хозар привів на Середнє Подніпров'я загони кінноти адигів та осетин за їх проханням. Староруські літописці називали адигів черкасами, касигами або черкесами. Слово «черкаси» походить від осетинського слова «черкасоги» і в перекладі значить орли. Слова «касоги» і «черкаси» є похідними від цих слів... Святослав поселив черкасів та ясів у Києві та в південних укріплених містах в тому числі і в старослов'янських укріплених городищах на території сучасних Черкас. Очевидно від назви писелених черкасів пішла назва міста».

Виписка зроблена з газети «Серп і молот» від 15 XI 80 року. Михайло Федорович пишть як Ваше здоров'я? Що у Вас нового?

В мене все по старому. На камені думаю вибити так: «Багатошарове городище кінця бронзового віку і раннього залізного віку 9 ст. до н. е.». Напишіть свою думку. І надрукуйте на окремому листі слова які пропонуєте вибити на камені. Михайло Федорович, біля Суботова є найвища гора, яку називають «вовчий шпиль». На ній в давнину було якась древнє поселення, але в літературі я конкретного нічого не бачу. Думаю скоро піти в ті місця. Раз уже був я там. Думаю ще раз побувати. Є дані що там був і Шевченко при приїзді в Суботов.

До побачення.

Привіт вашій родині.

Валентин

(ДАЧО. Ф.Р.–5428. Оп. 1. Спр.49. Арк.31-32.)

Лист В.П. Арутіна до М.Ф. Пономаренка

№13

Без дати

Добрий день Михайло Федорович!

Отримав від Вас листівку. Дякую за увагу і бажаю Вам всього найкращого. Мені трошки повезло. Найшов 18 ступеньок з Богданових руїн. З них зроблено вихід біля церкви. Всі вони тесані з каміння. На них збереглися залишки вапняного розчину. Так що у випадку реставрації замкових споруд їх можна використати. Останні зниклі використані під фундамент ще до Вітчизняної війни коли робилися перші споруди для

тільки що організованого колгоспу. В одній статті в нашій районній газеті прочитав що Суботів засновано в 15 ст. Я ще обіцяв Вам назвати джерело на яке я спирався, що Богдан народився в Суботові це «Памятная книжка Киевской губернии составленная редактором киевских губернских ведомостей». В ній він прямо вказує що Богдан Хмельницький родився в Суботові. Поки що других даних про те що Богдан родився в Чигирині немає, а пишеться що «ймовірно родився в Чигирині», я можу з повним правом спертися на це джерело. А Ви як думаєте? Яка Ваша думка?

Ще прочитав в газеті такий цікавий факт «За свідченням очевидців, зокрема пенсіонера І. Г. Лютого, десь у 1904-1906 роках в Чигирині перебувала українська поетеса Леся Українка, чоловік якої працював нотаріусом». Це пише районна газета за 1960 р. Яка Ваша думка про ці дані?? Коли я був у Вас в Золотоноші ми з вами вирішили що краще робити козацьку хату не 17 а 18 ст. Я приїхавши добре подумав над цим і вирішив робити у 18 ст. так дійсно краще.

Михайло Федорович, напишіть в якому номері і за який рік написано про Михайла Хмельницького в журналі «Преподавание истории в школе». Ота стаття що я читав її в газеті в якій написано що він не загинув а потрапив в полон і був в полоні до 1627 року. Ви мені колись писали про цей журнал, але я всі ваші листи передивився, а того листа де це написано я не найшов. Так що будь ласка напишіть. [...]»⁸ Михайло Федорович пишть про себе. Як здоров'я? Як ваші розкопки?

Що цікаве знайшли під час розкопок? В Суботів на розкопки ніхто не приїжджав. Я боюсь що розриють замчище і так і залишить. А я його засіяв травою і розрівняв, дорожки з учнями поробив, ледве навів порядок.

Зайнявся я зараз Коліївщиною. Вчу матеріали.

Михайло Федорович, пишть за себе. До побачення.

Привіт Вам від Наді, Валери, Олега.

Валінтін.

Низький поклон Вашій дружині, щиро дякую їй за увагу

(ДАЧО. Ф.Р.–5428. Оп. 1. Спр.49. Арк.33-34.)

Література:

1. Аругін Валентин Павлович. URL: https://www.facebook.com/profile/100064742616712/search/?q=аругін%20валентин&locale=es_LA (дата звернення: 17.02.2024).
2. Державний архів Черкаської області. (ДАЧО). Ф.Р.5428. оп.1., спр.1. арк. 7, 36.
3. ДАЧО. Ф.Р.–5428. оп.1. спр.49. 84+4 арк.

⁸ Пропущено частину листа В.Аругіна до М. Пономаренкаї".

4. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Черкаська область / за ред. О. Л. Стещенко. Київ: АН УРСР, Ін-т історії, 1972. С.257–273.
5. Мельниченко В.М. З любов'ю до Черкащини. Михайло Пономаренко: з любов'ю до Черкащини. Збірник статей, спогадів про М. Ф. Пономаренка та його вибраних публікацій / упор. В. М. Мельниченко. Черкаси: «Вертикаль», 2020. С. 3–13.
6. Пономаренко М. Краєзнавці Черкащини: біо-бібліографічний словник. Золотоноша, 2003. 100 с.
7. Тронько П. Т. Летопись дружбы и братства: Из опыта создания "Истории городов и сел Украинской ССР" в 26 т. К.: Наук. думка, 1981. 128 с.
8. Трохименко В. Патріарх українського краєзнавства, народний академік М. Пономаренко. Бо ти на землі – людина / В. Трохименко. Черкаси, 2006. С.365–373.
9. Трощинська О. З історії Чигиринського історико-краєзнавчого музею. *Вісник Одеського Історико-Краєзнавчого Музею*. Вип.10. URL: <http://www.history.odessa.ua/publication10/stat02.htm> (дата звернення:17.02.2024)
10. Хоменко В. Народний академік. Силуети / В. Хоменко. Київ, 2016. С. 14-18.

References:

1. Arutin Valentyn Pavlovych. [Arutin Valentyn Pavlovych.] URL: <https://www.facebook.com/profile/100064742616712/search/?q=арутін%20валентин&locale=es>
2. DACHO – Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti [State Archives of Cherkasy region]. [in Ukrainian].
3. Melnychenko V. M. (2020). Z liuboviu do Cherkashchyny. [With love to Cherkashchyna]. Mykhailo Ponomarenko: z liuboviu do Cherkashchyny. Zbirnyk statei, spohadiv pro M. F. Ponomarenka ta yoho vybranykh publikatsii / upor. V. M. Melnychenko. (S. 3–13). Cherkasy: «Vertykal». [in Ukrainian].
4. Steshenko O. (1972). Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: u 26 t. Cherkaska oblast. [History of cities and villages of the Ukrainian SSR: in 26 vols. Cherkasy oblast]. Kyiv: AN URSR, In-t istorii. [in Ukrainian].
5. Trokhymenko V. (2006). Patriarkh ukrainskoho kraieznavstva, narodnyi akademik M. Ponomarenko. [Patriarch of Ukrainian local history, People's Academician M. Ponomarenko]. Bo ty na zemli – liudyna. (S.365–373). Cherkasy. [in Ukrainian].
6. Tronko P. T. (1981). Letopis druzhbi i bratstva: Iz opita sozdaniya "Istorii gorodov i sel Ukrainskoi SSR" v 26 t. [Chronicle of friendship and brotherhood: From the experience of creating “The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR” in 26 volumes.] K.: Nauk. dumka. 128 s. [in Russian].
7. Troshchynska O. Z istorii Chyhyrynskoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu [From the history of the Chigyrin Historical and Local History Museum]. Visnyk Odeskoho Istoryko-Kraieznavchoho Muzeiu. Vyp.10. URL: <http://www.history.odessa.ua/publication10/stat02.htm>
8. Khomenko V. (2016). Narodnyi akademik. [People's Academician]. Syluety. (S.14–18). Kyiv. [in Ukrainian].
9. Ponomarenko M. (2003) Kraieznavtsi Cherkashchyny [Local historians of Cherkasy]: bio-bibliohrafichni slovnyk. Zolotonosha. 100 s.